

ANALECTA ARCHAEOLOGICA RESSOVIENSIA

RZESZÓW 2012

VOLUME 7

Institute of Archaeology Rzeszów University

ARCHAEOLOGY IN A TOWN
A TOWN IN ARCHAEOLOGY

A N A L E C T A
ARCHAEOLOGICA
RESSOVIENSIA

ARCHAEOLOGY IN A TOWN,
A TOWN IN ARCHAEOLOGY

Archeologia w mieście,
miasto w archeologii

INSTITUTE OF ARCHAEOLOGY RZESZÓW UNIVERSITY

A N A L E C T A
ARCHAEOLOGICA
RESSOVIENSIA

VOLUME 7

ARCHAEOLOGY IN A TOWN,
A TOWN IN ARCHAEOLOGY

Archeologia w mieście,
miasto w archeologii

Rzeszów 2012

Editor

Sławomir Kadrow
slawekkadrow@gmail.com

Editorial Secretary

Magdalena Rzućek
magda@archeologia.rzeszow.pl

Volume editor

Andrzej Rozwałka

Editorial Council

Sylwester Czopek, Eduard Droberjar, Michał Parczewski,
Aleksandr Sytnyk, Alexandra Krenn-Leeb

Volume reviewers

Dr. Mikola Kryvaltsevich – Institute of History,
National Academy of Sciences, Minsk, Belarus
Prof. Jerzy Piekalski – Institute of Archaeology, Wrocław University, Wrocław, Poland
Prof. Włodzimierz Rączkowski – Institute of Prehistory,
Adam Mickiewicz University, Poznań, Poland
Prof. Petr Sommer – Institute of Archaeology,
Academy of Sciences of CR, Prague, Czech Republic

English proofreading

Dave Cowley

Photo on the cover

Reconstruction of the layout of the dense housing in phase 5
(junction of Dominikańska and Jezuicka Streets in Lublin)
D. Bednarski and J. Tkaczyk

Cover Design

Piotr Wisłocki (Mitel)

ISSN 2084-4409

Typesetting and Printing

Mitel

The publications was financed by the
Fundacja Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego

Abstracts of articles from *Analecta Archaeologica Ressoviensia* are published
in the Central European Journal of Social Sciences and Humanities

Editor's Address

Institute of Archaeology Rzeszów University
Hoffmanowej 8 Street, 35-016 Rzeszów, Poland
e-mail: iarch@univ.rzeszow.pl
Home page: www.archeologia.rzeszow.pl

Contents / Spis treści

Editorial / Od Redakcji	9/10
--------------------------------------	------

Articles / Artykuły

Andrzej Rozwałka

Archaeology in a town, a town in archaeology. Selected issues of archaeological research of historical towns	13
--	----

Archeologia w mieście, miasto w archeologii. Wybrane zagadnienia badań archeologicznych w miastach historycznych	20
--	----

Anna Zalewska

The city as a "promise of ever new discoveries" in the context of <i>re-socialized</i> archaeology and through the prism of <i>second degree</i> archaeology	25
--	----

Miasto jako „obietnica zawsze nowych odkryć” w kontekście archeologii postrzeganej jako dyscyplina skazana na re-socjalizację i z perspektywy archeologii drugiego stopnia	49
--	----

Jan Frolík

Archaeological examination of medieval towns in Bohemia (An overview by an archaeologist)	67
---	----

Badania archeologiczne średniowiecznych miast w Czechach (spojzienie archeologa)	95
--	----

Milan Sýkora

The transformation of the town Chomutov, its command post, fortifications and castle in the Middle Ages and the early Modern period	111
---	-----

Przemiany miasta Chomutova, komendy, fortyfikacji oraz zamku w średniowieczu i na początku czasów nowożytnych	164
---	-----

Emil Zaitz

The settlement of Kraków before the settlement charter	187
--	-----

Przedlokacyjne osadnictwo na terenie Krakowa	244
--	-----

Zbigniew Pianowski

Some remarks on early medieval churches in Kraków	271
---	-----

Uwagi na temat wczesnośredniowiecznych kościołów aglomeracji krakowskiej	290
--	-----

Jolanta Rodzoś

The geographical foundations of cultural identity in contemporary Lublin	305
--	-----

Geograficzne podstawy tożsamości kulturowej współczesnego Lublina	322
---	-----

Jacek Tkaczyk

Building plots under the Old Theatre in Lublin: an example of late medieval and modern building development	333
---	-----

Analiza rozwoju zabudowy miejskiej w późnym średniowieczu i nowożytności na przykładzie parcel pod Teatrem Starym w Lublinie	355
--	-----

Tomasz Dzieńkowski

Das mittelalterliche Chełm im Lichte archäologischer Quellen	371
--	-----

Średniowieczny ośrodek chełmski w świetle źródeł archeologicznych	434
---	-----

Paweł Lis, Katarzyna Pisarek

The urban development of Kazimierz Dolny in the Middle Ages from documentary and archaeological sources	459
---	-----

Rozwój przestrzeni miejskiej Kazimierza Dolnego w średniowieczu w świetle źródeł pisanych i źródeł archeologicznych	483
---	-----

Marek Florek

Rudnik on the San: spatial arrangement and changes in town topography from the mid-sixteenth to late nineteenth century	497
---	-----

Rudnik nad Sanem. Układ przestrzenny i przemiany topografii miasta od połowy XVI do końca XIX wieku	519
---	-----

Rafał Niedźwiadek

The historical development of Końskowola	531
--	-----

Kształtowanie przestrzeni miejskiej w Końskowoli	565
--	-----

Tomasz Mazecki, Marta Woźniak

Franziskanerinnen im Stadtraum von Zamość im 17. Jh., im Lichte der archäologisch- historisch- kartographischen Forschungen	585
---	-----

Franciszkanki w przestrzeni miejskiej XVII-wiecznego Zamościa w świetle badań archeologiczno-historyczno-kartograficznych	601
---	-----

Reviews / Recenzje**Tadeusz Malinowski**

(rec.): Alina Jaszewska (red.): Wicina. Katalog zabytków metalowych	611
---	-----

Chronicle / Kronika

**The 80th birthday celebration of Jadwiga Teodorowicz-Czerpińska
80 rocznica urodzin Jadwigi Teodorowicz-Czerepińskiej**

Grażyna Michalska, Jacek Studziński

Mrs Jadzia – that sounds proud!	623
Pani Jadzia – to brzmi dumnie!	630

Jan Gurba

An interview of Jadwiga Teodorowicz- Czerpińska by Dr Jan Gurba	633
Wywiad doc. Jana Gurby z Jubilatką – Jadwigą Teodorowicz-Czerepińską	637

Editorial

The seventh volume of this periodical develops two trends seen in a number of earlier volumes of *Analecta Archaeologica Ressorvienia*. One trend is to focus on themes and this volume, entitled *Archaeology in a town, a town in archaeology*, addresses the archaeology of medieval and early modern towns. This theme originated at the conference “Towns of Lublin Land in the Middle Ages and Early Modern period. Problems and Research Perspectives“, which was held at MCSU in Lublin, 6–7 December 2007. Our volume presents this topic in a broader geographical context.

The second trend is the attempt to reflect the problems of urban archaeology as a subject of interdisciplinary studies. The predominant archaeological perspective is complemented by articles reflecting on the theory of archaeology of “the second degree”, cultural anthropology, geography, history and urban planning.

This volume also contains contributions celebrating the 80th birthday of eminent art historian Jadwiga Teodorowicz-Czerepińska, a researcher of urban planning and the urbanisation of Podkarpacie and Lublin areas.

Sławomir Kadrow
Andrzej Rozwałka

Od Redakcji

Siódmy tom naszego pisma kontynuuje dwie tendencje, których początki widoczne są w kilku poprzednio wydanych tomach *Analecta Archaeologica Ressoviensia*. Jedną z nich jest skupianie się na wybranych zagadnieniach tematycznych. Niniejszy tom zatytułowany *Archaeology in a town, a town in archaeology* koncentruje się na archeologii miast średniowiecznych i wczesnonowożytnych. Idea ta narodziła się na konferencji „Miasta Lubelszczyzny w średniowieczu i okresie wczesnonowożytnym. Problemy i perspektywy badawcze”, która odbyła się na UMCS w Lublinie w dniach 6–7 grudnia 2007 r. W naszym tomie nadano jej szerszy terytorialnie wymiar.

Druga ze wspomnianych tendencji przejawia się w próbie odzwierciedlenia problemów archeologii miasta jako przedmiotu studiów interdyscyplinarnych. Dominująca perspektywa archeologiczna uzupełniona jest w publikowanych artykułach o refleksje z zakresu teorii archeologii „drugiego stopnia”, antropologii kulturowej, geografii, historii i urbanistyki.

Tom zawiera również część kronikarską poświęconą jubileuszowi 80-lecia urodzin wybitnej historyk sztuki Jadwigi Teodorowicz-Czerepińskiej, badaczki urbanistyki i urbanizacji terenów Podkarpacia i Lubelszczyzny.

Sławomir Kadrow
Andrzej Rozwałka

ARTICLES / ARTYKUŁY

Marek Florek*

Rudnik on the San: spatial arrangement and changes in town topography from the mid-sixteenth to late nineteenth century

ABSTRACT

M. Florek 2012, Rudnik on the San: spatial arrangement and changes in town topography from the mid-sixteenth to late nineteenth century. *Analecta Archaeologica Ressoviensia* 7, 497–530

Rudnik on the San River is an example of one of the first private foundations of a town in Sandomierz Land, which was to become the administrative and economic centre of a small estate consisting of several villages and at the same time, due to its location by the Sandomierz – Przemyśl route and near the navigable San, it also took part in regional trade. The size and spatial arrangement of town reflected its needs in this context. Here we can see one of the first attempts in this area to apply the Renaissance concept of a private town combined with the owners seat. Full realization of this concept, as well as the development of the town in line with initial expectations, were hampered by frequent changes of ownership, their limited financial resources, competition from other private towns, and finally warfare in the second half of the seventeenth century with the consequent economic crisis.

Keywords: Rudnik nad Sanem, city, urban systems, private urban locations

Received: 20.03.2012; Revised: 20.08.2012; Accepted: 8.12.2012

In 1552 Krzysztof Gnojeński was granted permission by King Zygmunt August to create a town called Rudnik *in nova radice*, which means ‘in the middle of nowhere’, in the territory of the village of Kopki, which belonged to his wife Katarzyna of Tarnowiec. This document is known from a summary published in 1844 by Michał Baliński (Baliński, Lipiński 1844, 471). However, because of the death of Krzysztof Gnojeński shortly afterwards, the foundation was not realized until his widow and Stanisław Lipnicki, her son from her first marriage, obtained new permission to found the town in 1557 (Kiryk 1994, 117; Florek 1995, 5–6).

The city was built in the northern part of the village Kopki, near the border with the village of Stróża, at the confluence of the Rudnia River with the San, in a previously unoccupied area. Kopki itself, next to Bieliny and Krzeszów which are located almost opposite it on the other side of the San, is one of the oldest settlements on the lower San.

* Instytut Archeologii UMCS, Plac M. Curie-Skłodowskiej 4, 20-031 Lublin, Poland, gflorek@wp.pl

Fig. 1. Location of Rudnik. Extract of the map: G.B.A. Rizzi-Zannoni, *Carte de la Pologne divisée par provinces et subdivisée par district*. Paris 1772

Ryc. 1. Położenie Rudnika. Fragment mapy: G.B.A. Rizzi-Zannoni, *Carte de la Pologne divisée par provinces et subdivisée par district*, Paris 1772

Although written sources mention it relatively late in the fifteenth century as a village belonging to Bieliny parish (Przeździecki 1963, 365), its earlier origins are confirmed by archaeological materials, mainly discovered in the course of field walking for the Polish Archaeological Record (AZP) in the 1980s.

The collected data points to the existence of permanent, continuous settlement since at least the end of the tenth century (we do not mention here prehistoric settlement, particularly intense during Lusatian culture and Roman periods – cf. among others: Jamka 1935; 1980; Kokowski 2005; Kunysz 1980, Moskwa 1976; 1980; Pawelec 2005; with further literature).

The village of Bieliny was mentioned in written documents for the first time in 1325–1327 in the list of parishes which paid Peter's pence and the Pope's tithe (Rawski 1961, 49). However, there are indications that Bieliny parish might have emerged as early as the mid-thirteenth

century (Rawski 1961, 59) or even before the end of the twelfth century (Jop 1958, 157). On the other hand, the results of excavations at the site in the early 1970s, as well as subsequent field walking have proved the existence of settlement in Bieliny in the tenth century (Barłowska 1979, 134). An equally ancient origin is recorded for Krzeszów, which is mentioned in written sources in 1390, and in the sixteenth century it was the place of a non-town eldership (*starostwo*) (Kuśnierz 1993, 52–53). In 1929 a sunken-floored dwelling with an internal stone-built oven and ninth – tenth century pottery sherds was discovered in the area (Nosek 1957, 326; Kunysz 1980, 41). In the later Middle Ages a stone castle was built on the Rotunda hill in Krzeszów (mentioned for the first time in 1520), which was the seat of the eldership (*starostwo*), and since 1590 was the seat of authority, after inclusion of Krzeszów estate into the Zamoyski fee tail. The remains of the castle were demolished in the nineteenth century. It is supposed that the castle was built on the site of an older castle, probably of Russian origin (Pękalski 1952, 18–19). What is more, probably Stróža also has an early medieval origin as an independent village, though it is now a district of Rudnik. As its name indicates it might originate as some kind of defensive construction (cf. Buczek 1958, 11–43; Florek 2005, 37–39), which would be appropriate in the context of the Polish-Russian border running through this area from the end of the eleventh century to 1344. With that defensive construction (so far an unidentified in field research) may be linked the name of the lost village Podgrodzie, known at the time when Długosz belonged to Bieliny parish (Przeździecki 1863–1864, 362; see also Kunysz 1980, 74).

1. Settlement in Rudnik before foundation

As mentioned above, Rudnik was founded on the land of Kopki village, in a previously unoccupied area, *in nova radice*. A lack of earlier settlement, that is Medieval and Early Modern, is confirmed by previously conducted archaeological reconnaissance, including the field walking carried out for the Polish Archaeological Record (AZP) and accidental discoveries. For the area of the present city there are only a few archaeological materials predating the sixteenth century, mainly pottery sherds, suggesting that they may only have been used temporarily or exploited by neighbouring communities, or even more

Fig. 2. Location of Rudnik. Extract of the map: F. Mieg von, *Karte des Königreichs Galizien und Lodomerien*, Vienna 1779–1782. The arrow indicates the location of the seat of Rudnik property owners in the late eighteenth century

Ryc. 2. Położenie Rudnika. Fragment mapy: F. Mieg von, *Karte des Königreichs Galizien und Lodomerien*, Wien 1779–1782. Strzałką zaznaczono lokalizację siedziby właścicieli dóbr rudnickich w końcu XVIII wieku

distant settlements and villages (see Florek, Libera 2009, 9–10). Since such limited exploitation of the Rudnik area could, however, lead to partial deforestation of the area by the beginning of the Early Middle Ages. It is also necessary to focus on traces of the migrations of the Carpathian Barrows culture population, identified with the Goto-Dacians, recorded in Przędzel and Kopki (Florek, Kuraś 2010). To some extent, a continuation of this type of migration is evident in the toponymy of the Rudnik area, which reveals traces of Late Medieval and Modern settlement of a Vlachs population from the Carpathian region (cf. Dobrowolski 1930).

Considering the archaeological sites predating the town foundation, it is worth mentioning a medieval javelin point, probably of tenth – twelfth century date (although we cannot exclude a later chronology, as these types of points were used even in the fourteenth and fifteenth centuries). This item was found in the area of Rudnik – Doliny (Florek

1992b), which, if we treat it as a hunting weapon, may indicate hunting in the woods of the Sandomierz Forest at that time; however, if it is interpreted as a weapon (which seems more probable) it is necessary to associate it with the Medieval guard point, mentioned above, in the vicinity of the Polish-Russian border, or with some events connected with war. We should remember that there was a track running along the San River, along which Russian and Mongolian invasions in the thirteenth century, among others, came towards Sandomierz Land (see: Florek 2007, with further literature).

2. Topographic transformations in Rudnik and nearby between the sixteenth and nineteenth centuries

The topography of the Rudnik area in the second half sixteenth century, during the period of the town foundation, was significantly different from the present-day. This is particularly true of drainage systems and especially in the river channels of the San, Stróżanka and Rudnia and, to a lesser extent, the extent of woodland. It is known that the San river channel has migrated extensively across its valley floor in the past. In the Middle Ages the San flowed along a relatively narrow (up to 50 m across) channel with little meandering and a water-level at least a few meters lower than today. From the mid-fourteenth century, due to increased wetness of climate, water level started to rise and the river actively migrated, with an increased risk of flooding. This saw frequent changes in the course of the river channel, creating many oxbow lakes, still visible today in larger rivers. In the seventeenth and eighteenth centuries, during the so-called Little Ice Age, the single meandering San channel became a braided river course, characteristic of the present, with wide, gentle, long bends and sandy islands between the multiple channels. The same pattern can be seen on the River Vistula (cf. Chłapowski 1993; Maruszczak 1999; 2004). The extent of environmental changes in the course of the San channel between the late Middle Ages and the Modern Period is noticeable from the sixteenth and seventeenth centuries when the confluence of the San and the Vistula was almost in front of Sandomierz, while in the vicinity of Zaleszany, the river ran a few miles further north than at present. Also Wrzawy, now located on the left bank of the river, used to be on the right bank (Seniuk 1993, 59). The different course of the San River in

Fig. 3. Location of Rudnik. Extract of the map: J. Liesganig, *Regna Galiciae et Lodomeriae*, Vienna 1790

Ryc. 3. Położenie Rudnika. Fragment mapy: J. Liesganig, *Regna Galiciae et Lodomeriae*, Wien 1790

the past is documented not only on late eighteenth century maps, prepared, for example, by Rizzi-Zannoni in 1772, von Mieg in 1779–1782 or Liesganig in 1790 (Fig. 1–5), but can also be read from nineteenth century cadastral plans. These record field boundaries, which in the context of local names clearly show the extent and course of former oxbow lakes of the San.

Comparison of the borders of Rudnik from a 1598 document (Akta Miasta 1566–1950, 23–28; Akta Miasta 1566–1950, 13–20) with local names from the 1853 and 1909 cadastral plans, demonstrate that in the second half of the sixteenth and in the seventeenth century the San flowed at least one km further east than today, putting Kępa Rudnicka, known in the past as Ortowe Kolano, among others, on its left bank (Fig. 6). Significant withdrawal of the San channel from the city in the sixteenth and seventeenth centuries is also confirmed by the location of urban granaries, which were already built in Kopki, situated close to the route to Bieliny across the San. The movement of the San channel and the separation of Kępa Rudnicka must have taken place before the

Fig. 4. Location of Rudnik. Extract of the map: *Ost-Galizien – Nach Liesganig's grosser Charte*, Vienna 1805

Ryc. 4. Położenie Rudnika. Fragment mapy: *Ost-Galizien – Nach Liesganig's grosser Charte*, Wien 1805

end of the eighteenth century, since the so-called Mieg map already shows it on the right bank of the river, while in 1848 the building of levees in order to secure the town from possible flooding as the river threatened buildings is recorded (Florek 1991, 40). These levees have not survived in physical form, but their locations are reflected in street names: Wałowa Street, which used to be known as “Nadwalna” and “Zawale”, refers to fields between it and the present channel of the San.

Other physical remains of the meandering channel of the San River over time are also oxbow lakes mentioned in sixteenth and seventeenth century documents, usually referring to lakes on the lower Holocene terrace: Orzechowe Lake, Napępie Lake, Czarne Lake, Stary Przewóz

Lake, Zgniłe Lake, Smierdzące Lake (Akta Parafii 1585–1756, 3, 23–38; Akta Parafii 1748–1792, 10–11; Akta Miasta 1566–1950, 13–20). Between the eighteenth and twentieth centuries these oxbow lakes mostly disappeared as they filled with organic sediments or flood-derived deposits, while some of the smaller ones were deliberately infilled. Their locations can be partially reconstructed from the nineteenth century cadastral plans, current maps, and place names.

The detailed analysis of cartographic sources also reveals other courses of the Rudnia and Stróżanka rivers. All maps drawn before the mid-nineteenth century show the Stróżanka as greater, and most of all longer, than the Rudnia River, in contrast to the current situation (Fig. 1–5). It seems that the late eighteenth century maps accurately presented the size and course of the two rivers in that period. The Stróżanka was flowing from the Kolbuszowa Plateau near Kamień and went north, collecting tributaries on the way: the left tributary – the Głęboka River (hence the name Głęboka is sometimes used for Rudnia), and the right tributary – a watercourse draining wetlands around Łętownia. Flowing further north it took two more forest watercourses, one on the right side, at the height of Rudnik Forestry Management, and a second from the left, directly north of the Valley. Further along the Stróżanka flowed about 2 km to the north, and then after leaving a Pleistocene terrace, it split into at least two branches using the lower part of the former San channels, and finally after converging again it adopted the San channel in Przędzel. However, the Rudnia River emerged from small forest watercourses draining the foot of the Kolbuszowa Plateau to the north of Łętownia. This is confirmed by the location of the Rudnia sources in the 1598 document (above) describing the boundaries of Rudnik (Akta Miasta 1566–1950, 23–28), according to which it flowed from Sienny Ług on the boundary of the lands belonging to the town. At this point the Rudnia was flowing northwards through the territory belonging to the town (where there were two ponds). After curving round the edge of the Pleistocene terrace, where the parish church is located today at the seat of the owners of the Rudnik lands, and being joined on the right bank by a small stream flowing from Kopki side, it joined the San in the northeast of the town.

The sixteenth-eighteenth century course of the Stróżanka reconstructed above from the existing Forestry Management buildings at Rzeszowska Street coincides with the current course of the Rudnia.

Fig. 5. Location of Rudnik. Extract of the map: *Mapa topograficzna, arkusz Rudnik*, 1:100 000, Military Institute of Cartography, Warsaw 1938

Ryc. 5. Położenie Rudnika. Fragment mapy: *Mapa topograficzna, arkusz Rudnik*, 1:100 000, Wojskowy Instytut Kartograficzny, Warszawa 1938

However, the reconstructed Rudnia course coincides with the current Niedźwiedź Stream, also known as Ruda, along the section from the current sources to the area where it connects with the Rudnia. The explanation of differences in the course of the two rivers should be found in regulation of the river channels and forest drainage work

conducted in the first half of the nineteenth century, which resulted in lower groundwater levels and, consequently, a lower level of river water, which had the consequence, among others, of stopping watermills and sawmills on the Rudnia River. To solve this problem, a channel joining the Stróżanka and Rudnia was dug, starting in the vicinity of the Forestry Management and running along the current Rzeszowska street. At the same time, a section of the Stróżanka channel (to the north of the Forestry Management) was infilled. In this way the Stróżanka, whose waters were diverted to the Rudnia, degenerated to only its former left tributary from the Doliny, while the connection of its upper and middle sections to a lower section of the Rudnia has provided us the course of the Rudnia River which is known today.

In addition, apart from the Stróżanka and Rudnia, there were many other small streams which flowed in the town and its surroundings, whose some names are mentioned in the sixteenth and seventeenth century sources: Piskorowe Olszyny, Głębokie Olszyny. These water-courses disappeared during nineteenth century land works which lowered groundwater levels. They remain as shallow, dry or slightly wet, valleys filled with sandy peats known locally as “rzyczki”.

3. The spatial arrangement of Rudnik from the sixteenth to the eighteenth century, and the location of the parish church and synagogue

Rudnik was founded in a naturally defensive place on a flat headland formed by the valleys of the San and Rudnia Rivers. Additional natural defence to the north and east was provided by oxbow lakes of the San, and two ponds to the south, which were formed by the Rudnia. In addition, on the west the town was surrounded by dense woods of the Sandomierz Forest within which there are depressions, swamps and bogs. It was also a junction of the routes where the road from Sandomierz, through Nisko, Kopki, Leżajsk and Jarosław, went to Przemyśl along the San River and where it was crossed by a local road running towards the river where people used to cross the San, and further to the old settlement centre in the region of Bieliny and Tanew. The spatial arrangement of Rudnik, probably laid out during the re-foundation in 1557, was a compromise between a desire to use a regular grid of streets intersecting at right angles, consistent with the theoretical

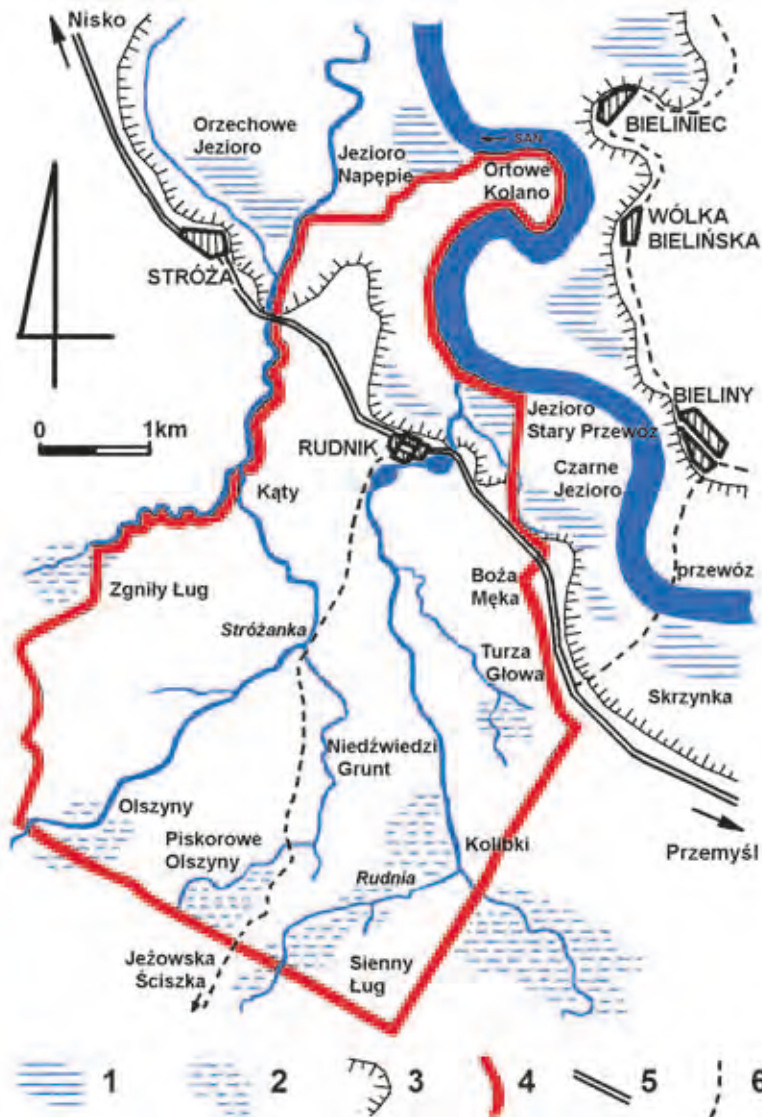

Fig. 6. Reconstruction of the topography of Rudnik from the sixteenth to eighteenth centuries. Symbols: 1 – the San oxbow lakes filled with water (“jeziora”); 2 – wetlands and bogs, 3 – the edge of the Pleistocene terrace of the San; 4 – borders of the land granted to the town in 1588; 5 – main roads (routes); 6 – local routes. Prepared by M. Florek

Ryc. 6. Rekonstrukcja topografii Rudnika w XVI–XVIII wieku. Oznaczenia: 1 – Wypełnione wodą starorzecza Sanu („jeziora”); 2 – tereny podmokłe i torfowiska; 3 – krawędź plejstocenijskiej terasy Sanu; 4 – granice terenów nadanych miastu wg dokumentu z 1588 r.; 5 – drogi (trakty) główne; 6 – drogi lokalne. Opr. M. Florek

principles of planning cities, and the need to adapt to topography and the existing route system. The town consisted of two parts during the period from town foundation to the mid-seventeenth century when it was extensively damaged. The two parts comprised the proper town around the main market and probably a fortified manor complex – a residence of the town owners – beside a parish church, which initially functioned as manor chapel (Fig. 7). This reciprocal relationship between the town and the town owners might have been accidental, but it can also be regarded as one of the first attempts to apply a system, just coming into fashion from Italy, of a private town as a residence of owners (see: Kuśnierz 1984, with further literature). There might have been certain obstacles to full implementation of urban design in Rudnik, including changes of town owners in the period immediately after the town foundation and insufficient funds in comparison with those available to the Zamoyscy or Sieniawscy families.

The town centre was composed of a market square about 140 m square (3 cords), with its northern frontage along the Sandomierz – Leżajsk route, and the town hall in the centre (Fig. 8B). Initially, probably only the market and its four sides were laid out. Plots within the market were supposed to have dimensions of 25x75 cubits, approximately 15x45 m, which is the size of typical modern cities/towns in Malopolska (cf. Kuśnierz 1984, 84 and others). However, their actual size, especially on the south side of the market, differs from this theoretical model as a result of the need to adapt to topography. Furthermore, some different dimensions of parcels on the western side of the regular market and a regular system of the building outside the market on the west resulted from the rearrangement of this part of the city after the devastation caused by the great fire in 1896.

The analysis of the 1853 cadastral plan shows a clear irregularity in the arrangement of the southern side of the buildings, especially at the south-west corner, where a small crescent ran, no longer existing. This extended to a small, triangular square (located at the end of the street) set parallel to the embankment of the river Rudnia (currently 3-go Maja street, in the past “Nad Stawem”). From this small square a track runs towards Jeżowe to the south-west (Rzeszowska street at present) and there is also a line set perpendicular to the southern frontage, crossing the south side of the square, which today is the start of Rzeszowska street. The crescent on the 1853 plan may originally have

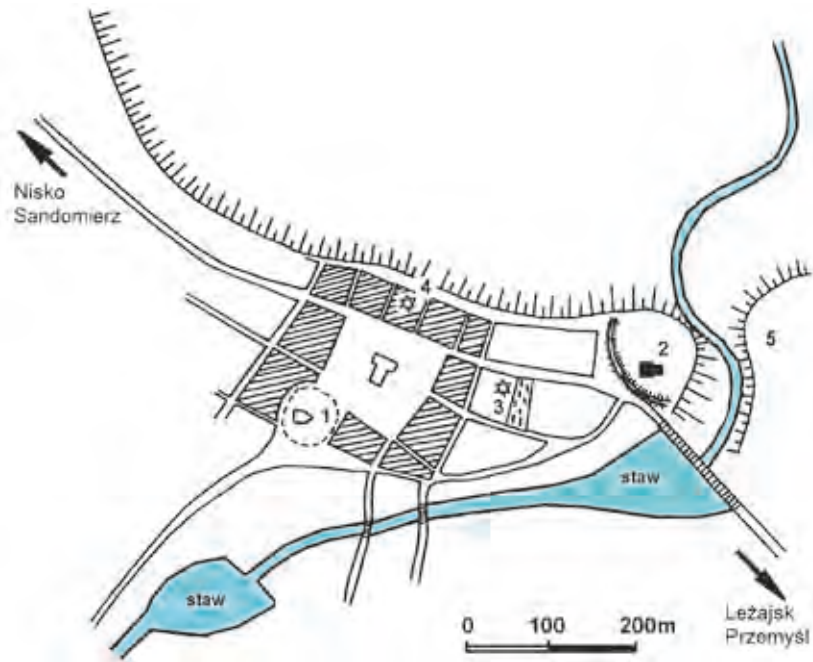

Fig. 7. Reconstruction of the spatial arrangement of Rudnik in the sixteenth – eighteenth centuries. Symbols: 1 – abandoned location of the parish church; 2 – manor complex with the chapel (from 1585 the parish church); 3 – synagogue and Jewish cemetery; 4 – new synagogue (post mid-eighteenth century), 5 – parish farm property. Prepared by M. Florek

Ryc. 7. Rekonstrukcja układu przestrzennego Rudnika w XVI–XVIII wieku. Oznaczenia: 1 – nie zrealizowana lokalizacja kościoła parafialnego; 2 – zespół dworski z kaplicą, od 1585 r. kościołem parafialnym; 3 – synagoga i kirkut; 4 – nowa synagoga (po połowie XVIII w.); 5 – folwark plebański. Opr. M. Florek

surrounded something, but on the other hand, the fact that the lane is just marked on the plan and does not come out of the corner of the market as the others do, but runs across the final, western plot, indicates that it has been redesigned (Fig. 9).

Comparison of the spatial arrangement of Rudnik and the other private towns founded in the sixteenth and seventeenth centuries (e.g., Tarłów, Ulanów, Lasocin, Gliniany) in the Sandomierz voivodeship (i.e. administrative area) suggests that there should be a square with a parish church in the south-western corner of the Rudnik market. It is particularly interesting to compare the plan of Rudnik with that of Ulanów (Fig. 8), located at the junction of the Tanew and San Rivers and founded in 1616 by Stanisław Uliński, a member of the family which held Rudnik (cf. Kuśnierz 1993, 52). In both cases, the size of

the market, plots and street layout are almost identical. In the south-western corner of the market in Ulanów there is a square with a parish church, which is surrounded by a line running behind the market. Its position within the market, its size, and the existence of the crescent closely fits the depiction on the 1853 cadastral plan of Rudnik. Taking everything into account, this allows us to hypothesise that while the market, frontages and parcels surrounding the market in Rudnik were laid out, the builders left the square in the south western corner where the future parish church was supposed to be built. However, it was not constructed, probably because of the limited financial capacity of both the citizens and the owners of Rudnik, as evidenced by subsequent problems maintaining the parish. When in 1585 it was decided to establish the parish of the city, formerly belonging to the parish in Kopki, the owner of Rudnik property, Anna of Lipnik Kormanicka assigned the private manorial chapel of the Holy Trinity as the parish church. It had been erected a few years earlier, in 1581, lying within a manor complex by the track to Leżajsk to the south-east of the market (Florek 1993, 15). Therefore the space in the town that was not used for the church was built up in time, and after the fire in 1896, when the devastated western part of the town was rearranged, the crescent lane was deemed unnecessary and eliminated.

As mentioned above, the parish church for Rudnik was created from the wooden chapel of the Holy Trinity built in 1581 within the manor complex of the town owners (see below). In contrast to the buildings of the manor house, it was not destroyed during the “Swedish Deluge” in 1655–1656. Nevertheless, while the Bishop was visiting his parishes in 1727 and 1738 he noticed the very bad condition of the church building [...] *wooden floor and ceiling broken [...], the western wall should be straightened in order to stop further destruction [...] it is necessary to think about the repair of the church as a whole* (Wizytacja 1727, 41); *wooden church [...] in many places leaky, old wooden vestry is rotten [...] the bell tower of a very old structure, covered with boards, the roof and covering destroyed* (AV 25, 281–289). Shortly before 1764 the church was partially repaired, including straightening and binding with metal clasps the wooden walls (Wizytacja 1764, 53). However, these repairs must have been of limited effect as *due to the great destruction of the church* the next owner of the town, Jan Chryzostom Grabiński, founded a new wooden church in 1791 standing in the same place as the old

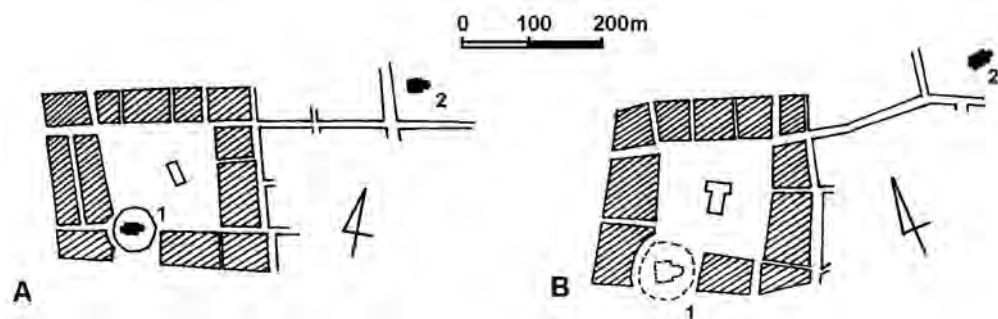

Fig. 8. Ulanów (A) and Rudnik (B) town layout. Symbols: A – Ulanów: 1 – parish church; 2 – Parish branch church of Holy Trinity; B – Rudnik: 1 – location of the abandoned parish church; 2 – parish church of Holy Trinity. Prepared by M. Florek

Ryc. 8. Układy przestrzenne Ulanowa (A) i Rudnika (B). Oznaczenia: A – Ulanów: 1 – kościół parafialny; 2 – kościół filialny św. Trójcy; B – Rudnik: 1 – nie zrealizowana lokalizacja kościoła parafialnego; 2 – kościół parafialny św. Trójcy. Opr. M. Florek

one (Słownik 1888, 933). Four years later, in 1795, on the outskirts of the town on the road to Leżajsk a cemetery was founded, abandoning the former parish churchyard. The wooden church of the Holy Trinity was set alight by artillery fire in 1914 and burnt down. The present stone building was erected in 1927–1928.

Katarzyna Ulińska imposed restrictions on settlement of the Jewish population in the 1598 document confirming the rights and charters gained by the town (Akta Miasta 1566–1950, 13–20, Akta Parafii 1585–1756, 23–28). However, this did not prevent an influx of Jewish population. Even before the mid-seventeenth century a wooden synagogue was built beside the road to Leżajsk, east of the market and between it and the parish church (at present Mickiewicz street). In the vicinity a Jewish cemetery was also founded. This cemetery was marked on the 1853 cadastral plan. Its position, taking into account the strict rules for locating Jewish cemeteries (see Muszyński 1991, 169–170), indicates indirectly that the area was not built up and urban development was limited to the buildings around the market square. Since the synagogue was near the church and the Jewish prayers and songs were heard in it, disturbing the Catholic people and especially the parish priest, at the request of the priest Sobolewski, in 1756 the Bishop of Kraków Stanisław Kostka Załuski ordered the Rudnik Jews to build a new synagogue away from the church and not on the main street (Wizytacja 1738, 286). Eventually the synagogue stood at the back

of the north side of the market, on the present Wałowa street, while the new Jewish cemetery was located on the outskirts of the urban development, on the way to Doliny. The old cemetery, probably already abandoned, still existed in the mid-nineteenth century (i.e. shown on the cadastral plan of 1853). Fragments of tombstones lying along the border of the plot originally occupied by the cemetery on Koszykowa street could be seen early 1980s.

4. The seat of the town owners from the sixteenth to the nineteenth century

To the east of the market there was the seat of successive town owners: the Lipniccy, Kormanicy and Ulińscy to the mid-seventeenth century located on the headland formed by the edge of the Pleistocene terrace of the San and the Rudnia channel. We do not know whether it was founded at the same time as the town or earlier. Furthermore, there is no direct information on its appearance. Nevertheless, the use of the terminology *arx*, *arcis* in relation to the manor in Rudnik by Andreas Cellarius (Cellarius 1659, 181) and its subsequent name “zamczysko” (an old castle) used for place where it used to be located (for the first time in 1682 (Akta Miasta 1566–1950, 277), we may draw the conclusion that it had a defensive character. It seems that its defensive qualities were primarily due to location (from the south and east access was limited by the Rudnia River and ponds, to the north there was the marshy land of the San valley) and also the fact that it was the only building in Rudnik probably built of stone. The whole manor complex was certainly enclosed. It cannot be excluded that from the west side, where access was the easiest because of the town buildings, there were more solid fortifications in the form of a rampart or palisade (Florek 1995, 15). These could be similar to the segment of rampart that until recently (it was destroyed in 1990s) surrounded the manor in Zarzecze, a few kilometres from Rudnik (see: Kunysz 1968, 85). Drawing on information about basements filled with earth and unspecified stone walls probably located to the west of the church, between it and Sannowa street, it may be presumed that the manor had a basement (see: Florek 1995, 15 and footnote 16). The building may have been a low residential tower, similar to the manor on the other side of the San in Bieliny, which was also dated to the sixteenth century. Tower manors

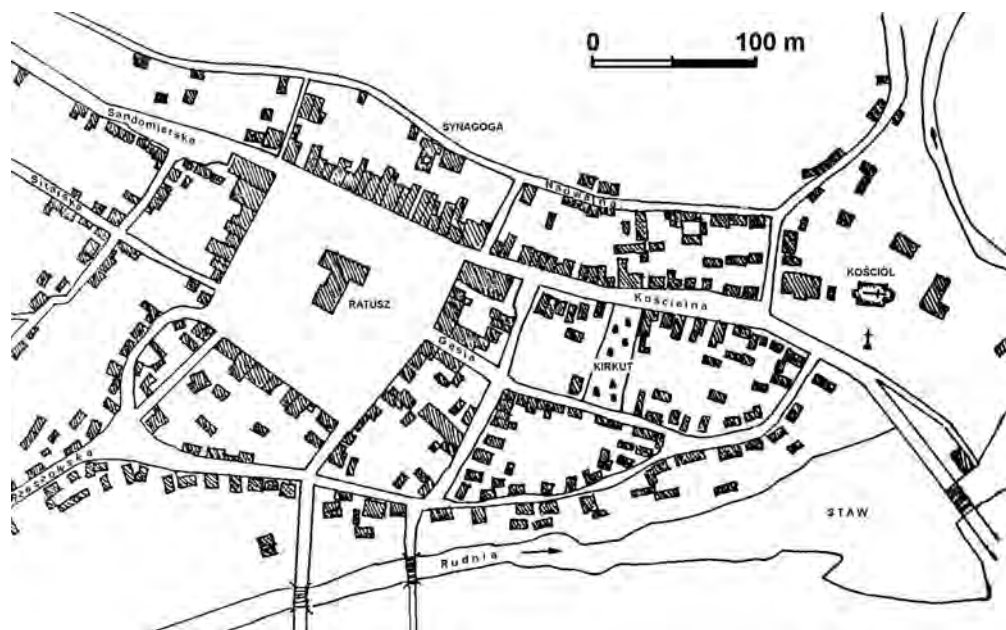

Fig. 9. Rudnik buildings in the second half of the nineteenth century on the basis of 1853 and 1909 cadastral maps. Prepared by M. Florek

Ryc. 9. Zabudowa Rudnika w 2 połowie XIX w. na podstawie map katastralnych z 1853 i 1909 roku. Opr. M. Florek

of knights (nobles) were quite popular in the Late Middle Ages and during the Early Modern Period in Sandomierz Land. In addition to the manor in Bieliny, other examples are the manor of the Ossolińscy and that next to the Tarnowscy in Dzików (Florek 1992c, 1996), a “tenement” in Ublinek, a tower in Tudorów (Florek 1992a), and the recently discovered tower building on the folwark (farm) of Krakówka in Sandomierz (Florek, Polanowski 2002). In addition there were other residential houses and outbuildings in the manor. One of them, called “Masztarnia”, was set aside by Katarzyna Ulińska, the owner of the town, as the apartment for the organist in 1606 but he refused to live in it because of its poor condition (Akta Parafii 1585–1756, 9; Akta Parafii 1748–1792, 17–18). In 1581, Anna of Lipnik Kormanicka built a chapel of Holy Trinity next to the manor, consecrated in 1583 by Bishop of Lwów Jan Dymitr Solikowski. From 1585 it played the role of parish church (see above). This fact had significant consequences, because over a short period some other buildings within the manor complex appeared next to the former chapel: a freestanding bell-tower,

buildings with flats for a parish priests, vicar and an organist, a parish school, a hospital (shelter) for the poor, and a cemetery were founded. In this way, the manor completely changed its character.

Constant changes of owners of the Rudnik property, who lived most of the time outside the town, as well as lack of interest in both the city and the manor (see Florek 1995, 16–21), led to the slow decline of the manor in the first half of the seventeenth century. In 1656 the manor house must have been unsuitable for habitation as the Swedish King Carl Gustaf did not stop there when passing through Rudnik, rather he stayed in the presbytery nearby (Święcki 1828, 172). A few decades later, the manor buildings were derelict, and the place (named “zamczysko”), where it was located, had been designated for development by the inhabitants of the town (Akta Parafii 1585–1756, 277). However, another wooden manor was built in the village of Łętownia situated several kilometres from Rudnik as a place where the owners of Rudnik could stay if they needed. This was probably built at the end of the seventeenth century or the beginning of the eighteenth century, and certainly before 1719. This happened at a time when the owners of the town were Alexander Adam Drzewicki, *podkomorzy* (chamberlain) of Lublin (died in 1711) or his daughter Konstancja, a wife of Józef Sołtyk, *kasztelan* (castellan) of Lublin (Florek 1995, 18–19). The remains of poorly preserved earthen embankments suggest that it was probably surrounded by earthen fortifications. Before the end of the eighteenth century, in unknown circumstances, the seat of Rudnik owners was moved to the village of Kopki. The new mansion was erected on the border with the Rudnik lands, near the junction of the track to Leżajsk with that leading across the San to Bieliny. It is marked on the so-called Miede maps from 1779–1782 and described as *Edelhof* which means “manor”. Probably the construction of the new manor took place during the ownership of Franciszek Potocki or his brother Wincenty Potocki in the period before 1781. This manor, surrounded by a landscaped park, was rebuilt in the mid-nineteenth century by the Hompesch family, the subsequent owners. After destruction during World War I, it was rebuilt in the 1920s in a baroque-classicist style by Hieronim Tarnowski.

Conclusion

Rudnik on the San River is an example of one of the first private foundations of a town in Sandomierz Land, which was to become the administrative and economic centre of a small estate consisting of several villages and at the same time, due to its location by the Sandomierz – Przemyśl route and near the navigable San, it also took part in regional trade. The size and spatial arrangement of town reflected its needs in this context. Here we can see one of the first attempts in this area to apply the Renaissance concept of a private town combined with the owners seat. Full realization of this concept, as well as the development of the town in line with initial expectations, were hampered by frequent changes of ownership, their limited financial resources, competition from other private towns (including nearby Ulanów and Krzeszów), and finally warfare in the second half of the seventeenth century with the consequent economic crisis. All of these factors were reflected in the spatial transformation and buildings of the town, including abandoning the construction of the parish church at the corner of the market square and a decline, demolition and subsequent transfer of the residence of the owners to outside Rudnik. A general view of Rudnik just before the end of the nineteenth century can be gained from “Image on the San,” number 148 from “Czas” journal, published in 1855 which describes it as *poor village, poor people, a miserable wooden church, a Jewish synagogue also made of wood, but the whole community rich in faith and religion.*

The discussion presented above on the spatial arrangement of Rudnik and major buildings there is based on information from written sources and maps in conjunction with analysis of the topography of the present areas of the town. Verification of these conclusions is possible through archaeological research. Such studies seem possible and useful to establish the location of the first seat of the owners of the town in the area around the parish church. Archaeological and architectural research should also be conducted where the Rudnik manor house used to be. In addition, we are also awaiting the discovery of the presumed early medieval defensive structure, which was probably near Stróža.

References

- Akta Miasta 1566–1950. *Akta Miasta Rudnika 1566–1950* 1–2. Unpublished typescript stored in Archiwum Państwowe in Przemyśl.
- Akta parafii 1585–1756. *Akta parafii Rudnik 1585–1756*. Unpublished typescript stored in Archiwum Kurii Metropolitalnej in Kraków.
- Akta parafii 1748–1792. *Akta parafii Rudnik 1748–1792*. Unpublished typescript stored in Archiwum Kurii Metropolitalnej in Kraków.
- Baliński M. and Lipiński T. 1844. *Starożytna Polska pod względem historycznym, geograficznym i statystycznym opisana*. Warszawa.
- Barłowska A. 1979. Osada wielokulturowa w Bielinach, gm. Ulanów, woj. Tarnobrzeg. *Materiały i Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego za lata 1973–1975*. Rzeszów, 131–134.
- Buczek K. 1958. Stróże. Studium z ustroju społecznego Polski wczesnośredniowiecznej. *Rocznik Dziejów Społeczno-Gospodarczych* 19, 11–43.
- Cellarius A. 1659. *Regni Poloniae. Magnique ducatus Litvaniae descriptio*. Amsterdam.
- Chłapowski K. 1993. Środowisko geograficzne. In W. Pałucki (ed.), *Województwo sandomierskie w drugiej połowie XVI wieku*. Warszawa, 21–30.
- Dobrowolski K. 1930. Migracje wołoskie na ziemiach polskich. *Pamiętnik V Zjazdu Historyków Polskich*. Lwów.
- Florek M. 1991. Uwagi o topografii i układzie przestrzennym Rudnika w XVI–XVII wieku oraz problem istnienia zamku. *Przegląd Rudnicki* 5, 40–45.
- Florek M. 1992a. „Castrum Tudorow” – średniowieczna siedziba rycerska w Tudorowie, gm. Opatów. *Materiały i Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego za lata 1985–1990*, 35–54.
- Florek M. 1992b. Wczesnośredniowieczny grot oszczepu z Rudnika – Dolin. *Materiały i Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego za lata 1985–1990*, 249–250.
- Florek M. 1992c. Fortyfikacje zamku w Dzikowie w świetle badań archeologicznych. *Tarnobrzskie Zeszyty Historyczne* 4, 41–49.
- Florek M. 1995. Rudnik nad Sanem od drugiej połowy XVI do końca XVIII wieku. Zarys topografii i układu przestrzennego miasta. *Pamiętnik Sandomierski* 2, 5–22.
- Florek M. 1996. Stan badań nad średniowiecznym i nowożytnym budownictwem obronnym okolic Tarnobrzega. *Rocznik Tarnobrzegi*, 13–34.
- Florek M. 2005. *Sandomierski ośrodek grodowo-miejski w średniowieczu*. Warszawa.
- Florek M. 2007. Najazdy mongolskie na Ziemię Sandomierską w XIII wieku. *Zeszyty Sandomierskie* 24, 6–9.
- Florek M. and Kuraś M. 2010. Wyniki badań kopca nr 1 na cmentarzysku kurhanowym w Przędzeli (stan. 10), powiat Nisko. *Rocznik Muzeum Regionalnego w Stalowej Woli 2007–2008*. Stalowa Wola, 5–17.
- Florek M. and Kuraś M. (in press). Geto-Dakowie nad dolnym Sanem? Wyniki badań kopca nr 1 na cmentarzysku kurhanowym w Przędzeli (stan. 10), pow. Nisko, woj. podkarpackie. Przyczynek do badań nad zróżnicowaniem kulturowym i etnicznym Podkarpacia w okresie rzymskim. In ed. J. Garncar-

- ski (ed.), *Transkarpackie kontakty kulturowe w okresie lateńskim, rzymskim i wczesnym średniowieczu*. Krosno.
- Florek M. and Libera J. 2009. Zabytki archeologiczne w zbiorach Towarzystwa Miłośników Ziemi Rudnickiej w Rudniku nad Sanem (kolekcja ks. Franciszka Nicałka). *Studia i Materiały Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego* 30, Rzeszów, 5–28.
- Florek M. and Polanowski L. 2002. Jeszcze o zagadkowych piwnicach przy ulicy Krakowskiej w Sandomierzu. *Zeszyty Sandomierskie* 15, 37–42.
- Jamka R. 1935. Cmentarzysko w Kopkach (pow. Nisko) na tle okresu rzymskiego w Małopolsce zachodniej. *Przegląd Archeologiczny* 5 (1933–1934), 23–62.
- Jamka R. 1980. Epoka żelaza w widłach Wisły i Sanu od około 400 r. przed n.e. do 600 r. n.e. In *Puszcza Sandomierska wczoraj i dziś. Zbiór rozpraw i artykułów pod redakcją Józefa Półciwarka*. Rzeszów, 29–56.
- Jop S. 1958. Sieć parafialna archidiaconatu sandomierskiego do końca XVI wieku. *Sprawozdania z czynności wydawniczej i posiedzeń naukowych oraz Kronika Towarzystwa Naukowego Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego* 7, Lublin, 154–158.
- Kiryk F. 1994. *Urbanizacja Małopolski. Województwo sandomierskie XIII–XVI wiek*, Kielce.
- Kokowski A. 2005. Kotlina Sandomierska w młodszym okresie przedrzymskim i w okresie rzymskim. Wprowadzenie do dyskusji nad stanem i perspektywami badań. In M. Kuraś (ed.), *Archeologia Kotliny Sandomierskiej (= Rocznik Muzeum Regionalnego w Stalowej Woli 4)*. Stalowa Wola, 423–433.
- Kunysz A. 1968. Grodziska w województwie rzeszowskim. *Materiały i Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego za 1966 r.*, Rzeszów, 25–88.
- Kunysz A. 1980. Wczesnośredniowieczne osadnictwo w widłach Wisły i Sanu (VI–XIII w.). In J. Półciwark (ed.), *Puszcza Sandomierska wczoraj i dziś*. Rzeszów, 57–106.
- Kuśnierz K. 1984. *Sieniawa*. Rzeszów.
- Kuśnierz K. 1993. Ze studiów nad nowożytną urbanistyką Małopolski. Nowe miasta Nadsania powstałe w okresie od II poł. XVI do końca XVII wieku. *Pamiętnik Sandomierski* 1, 49–58.
- Liesganig J. 1790. *Regna Galiciae et Lodomeriae* 1:288 000. Wien. Original stored in Zakład Geografii Fizycznej UMCS.
- Mapa 1938. *Mapa topograficzna: arkusz Rudnik*. 1938. Warszawa.
- Markt 1853. *Markt Rudnik in Galizien Rzeszower Kreis* 1:2880. 1853. Wien. Original stored in Archiwum Państwowe in Przemyślu.
- Markt 1909. *Markt Rudnik in Galizien* 1:2880. Wien. Unpublished map stored in Urząd Miasta i Gminy in Rudnik.
- Maruszczak H. 1999. Zmiany biegu Wisły i jej dopływów w rejonie Wzgórza Zawichojskiego w czasach historycznych. In T. Dunin-Wąsowicz and S. Tabaczyński (eds.), *Szkice Zawichojskie*. Zawichost, 157–164.
- Maruszczak H. 2004. Zawichost – położenie miasta i jego funkcje w dolinie Wisły. In R. Dobrowolski and S. Terpiłowski *Stan i zmiany środowiska geograficznego wybranych regionów wschodniej Polski*, Lublin, 35–40.

- Mieg von F. 1779–1782. *Karte des Königreichs Galizien und Lodomerien*. Wien. Original stored in Kriegsarchiv Wien.
- Moskwa K. 1976. *Kultura łużycka w południowo-wschodniej Polsce*. Rzeszów.
- Moskwa K. 1980. Epoka brązu i pierwsze stulecia epoki żelaza w zasięgu Puszczy Sandomierskiej. In J. Półciwarteł (ed.), *Puszcza Sandomierska wczoraj i dziś*. Rzeszów, 13–28.
- Muszyński D. i L. 1991. Cmentarze żydowskie. In *Kalendarz żydowski 1991–1992*, Warszawa, 169–187.
- Nosek S. 1957. Materiały do badań nad historią starożytną i wczesnośredniowieczną międzyrzecza Wisły i Bugu. *Annales UMCS (F)* 6, 7–502.
- Ost-Galizien 1805. *Ost Galizien – Nach Liesegang's grosser Charte 1:530 000*. Wien. Original stored in Biblioteka im. H. Łopacińskiego in Lublin.
- Pawełec A. 2005. Przemiany osadnicze nad dolnym Sanem od starszego okresu epoki brązu do wczesnej epoki żelaza. In M. Kuraś (ed.), *Archeologia Kotliny Sandomierskiej (= Rocznik Muzeum Regionalnego w Stalowej Woli 4)*. Stalowa Wola, 367–400.
- Pękalski M. 1952. Przypuszczalne ślady przedhistorycznych grodzisk w południowej Lubelszczyźnie. *Z Otchłani Wieków* 21, 16–19.
- Przeździecki A. (ed.). 1863–1864. *Joannis Długosz Senioris Canonici Cracoviensis. Liber Beneficiorum dioecesis Cracoviensis* 1–3. Kraków.
- Rawski J. 1961. Wykazy świętopietrza i dziesięciny papieskiej a najstarsze parafie w archidiakonacie sandomierskim. *Nasza Przyszłość* 13, 27–63.
- Rizzi-Zannoni G.B.A. 1772. *Carte de la Pologne divisée par provinces et subdivisée par district 1:1690 000*. Paris. Original stored in Biblioteka KUL.
- Seniuk B. 1993. „Szaniec szwedzki” w Motyczach Szlacheckich. Rozpoznanie historyczne i topograficzne. *Pamiętnik Sandomierski* 1, 59–70.
- Słownik 1888. *Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich* 9. Warszawa.
- Święcki T. 1828. *Opis starożytnej Polski*. Warszawa.
- Wizytacja 1727. *Wizytacja archidiakonatu sandomierskiego 1727*. Unpublished typescript stored in Archiwum Kurii Metropolitalnej w Kraków.
- Wizytacja 1738. *Wizytacja archidiakonatu sandomierskiego 1738*. Unpublished typescript stored in Archiwum Kurii Metropolitalnej w Kraków.
- Wizytacja 1764. *Wizytacja archidiakonatu sandomierskiego 1764*. Unpublished typescript stored in Archiwum Kurii Metropolitalnej w Kraków.

Marek Florek

Rudnik nad Sanem. Układ przestrzenny i przemiany topografii miasta od połowy XVI do końca XIX wieku

W 1552 roku Krzysztof Gnojeński uzyskał od Zygmunta Augusta zezwolenie na założenie *in nova radice*, a więc na „surowym korzeniu”, na gruntach wsi Kopki należącej do jego żony Katarzyny z Tarnowca, miasta o nazwie Rudnik. Dokument ten znany jest ze streszczenia opublikowanego w 1844 roku przez Michała Balińskiego (Baliński, Lipiński 1844, 471). Jednak z powodu rychłej śmierci Krzysztofa Gnojeńskiego lokacja miasta nie została zrealizowana. Dopiero wdowa po nim i jej syn z pierwszego małżeństwa, Stanisław Lipnicki, wystarali się w 1557 roku o nowe zezwolenie na lokację miasta (Kiryk 1994, 117; Florek 1995, 5–6).

Miasto miało powstać w północnej części gruntów wsi Kopki, w pobliżu granicy z wsią Stróża, u ujścia rzeczki Rudni do Sanu, na terenie wcześniej nie zabudowanym. Sama wieś Kopki należy, obok leżących prawie naprzeciw niej, po drugiej stronie Sanu, Bielin i Krzeszowa, do jednych z najstarszych miejscowości nad dolnym Sanem. Chociaż w źródłach pisanych pojawia się stosunkowo późno, bo dopiero w wieku XV, jako wieś należąca do parafii w Bielinach (Przeździecki 1863–1864, 365), to jej wczesną metrykę poświadczają materiały archeologiczne, przede wszystkim odkryte w trakcie badań powierzchniowych realizowanych w ramach Archeologicznego Zdjęcia Polski w latach 80. XX w. Wskazują one na istnienie na jej terenie trwałego, ciągłego osadnictwa przynajmniej od końca wieku X (pomijamy tu osadnictwo pradziejowe, szczególnie intensywne w czasach kultury łużyckiej oraz okresie rzymskim – por. m.in.: Jamka 1935; 1980; Kokowski 2005; Kunysz 1980; Moskwa 1976; 1980; Pawelec 2005; tam dalsza literatura). Wieś Bieliny w dokumentach pisanych wymieniana po raz pierwszy w latach 1325–1327 w wykazach parafii, które uściły świętopietrze i dziesięcinę papieską (Rawski 1961, 49). Istnieją jednak przesłanki wskazujące, że parafia w Bielinach mogła powstać już w połowie XIII wieku (Rawski 1961, 59) bądź nawet jeszcze przed końcem wieku XII (Jop 1958, 157). Natomiast wyniki prac wykopaliskowych prowadzonych na jej terenie w początkach lat 70. XX wieku, jak również późniejszych badań powierzchniowych poświadczają istnienie osadnictwa na terenie Bielin już w wieku X (Barłowska 1979, 134). Równie dawną metrykę ma Krzeszów, w źródłach pisanych wymieniany po raz pierwszy dopiero w 1390 roku, w XVI wieku będący siedzibą starostwa niegrodowego (Kuśnierz 1993, 52–53). Jeszcze w 1929 roku odkryto na jego terenie półziemiankę z kamiennym piecem wewnątrz, na podstawie znalezionych w niej fragmentów naczyń datowaną na IX–X wiek (Nosek 1957, 326; Kunysz 1980, 41). U schyłku średniowiecza w Krzeszowie, na wzgórzu Rotunda wybudowano murowany zamek (wzmiankowany po raz pierwszy w 1520 roku),

który był siedzibą starostwa, zaś od 1590 roku, to jest od włączenia klucza krzeszowskiego w skład Ordynacji Zamojskiej, siedzibą jego administracji. Resztki zamku rozebrano w XIX wieku. Istnieją przypuszczenia, że zamek ten stał w miejscu starszego grodu, prawdopodobnie ruskiego (Pękalski 1952, 18–19). Wczesnośredniowieczną metrykę ma prawdopodobnie również Stróża, niegdyś samodzielna wieś, obecnie dzielnica Rudnika. Wskazuje na to jej nazwa, jak się wydaje pochodząca od istniejącego niegdyś tutaj jakiegoś obiektu o charakterze strażniczo-obronnym (por. Buczek 1958, 11–43; Florek 2005, 37–39), co wydaje się naturalne w kontekście funkcjonowania w pobliżu od końca XI do połowy XIV (do 1344 roku) wieku granicy polsko-ruskiej. Z tym, dotychczas niezidentyfikowanym w terenie obiektem obronnym może się też wiązać nazwa zaginionej wsi Podgrodzie, która w czasach Długosza miała należeć do parafii w Bielinach (Lib. Ben. II, 362, por. także: Kunysz 1980, 74).

1. Osadnictwo na terenie Rudnika przed lokacją

Jak wspomniano wcześniej, Rudnik został założony na gruntach wsi Kopki, na terenie wcześniej nie zabudowanym, *in nova radice*. Brak wcześniejszego, średniowiecznego i wczesnonowożytnego osadnictwa potwierdzają wyniki dotychczasowego rozpoznania archeologicznego, w tym badań powierzchniowych realizowanych w ramach Archeologicznego Zdjęcia Polski oraz materiały pochodzące z odkryć przypadkowych. Z terenu obecnego miasta z przed wieku XVI znamy jedynie nieliczne materiały archeologiczne, głównie fragmenty ceramiki, wskazujące, że były one co najwyżej w jakiś sposób doraźnie użytkowane bądź jedynie penetrowane przez ludność okolicznych, bądź nawet dalej położonych osad i wsi (por. Florek, Libera 2009, 9–10). W kontekście takich doraźnych penetracji okolic Rudnika, które mogły jednak doprowadzić do częściowego wylesienia tych terenów już w początkach wczesnego średniowiecza na szczególną uwagę zasługują ślady wędrówek ludności kultury kurhanów karpackich, identyfikowanej z Geto-Dakami, znane z Przędzela i Kopek (Florek, Kuraś 2010; w druku). Do pewnego stopnia kontynuacją tego typu migracji są uchwytne w tompomastyce okolic Rudnika ślady późnośredniowiecznego i nowożytnego osadnictwa ludności wołoskiej przybyłej z rejonu Karpat (por. Dobrowolski 1930).

Z pośród zabytków archeologicznych z czasów poprzedzających lokację na szczególną uwagę zasługuje średniowieczny grot oszczepu, prawdopodobnie z X–XII wieku (choć nie można wykluczyć jego późniejszej chronologii, jako że tego typu groty spotykane są jeszcze w XIV i XV wieku), znaleziony na terenie Rudnika – Dolin (Florek 1992b), który, jeśli potraktujemy go jako broń myśliwską, możemy uznać za świadectwo odbywania polowań w lasach Puszczy Sandomierskiej w tym czasie, natomiast w przypadku uznania za oręż (co wydaje się bardziej prawdopodobne), wiązać z funkcjonowaniem w średniowieczu jakiegoś wspomnianego wyżej punktu strażniczego w są-

siedztwie nieodległej granicy polsko-ruskiej lub też z jakimiś wydarzeniami wojennymi. Należy pamiętać, że wzdłuż Sanu prowadził szlak komunikacyjny, którym kierowały się m.in. XIII wieczne najazdy ruskie i mongolskie na Ziemię Sandomierską (por.: Florek 2007; tam dalsza literatura).

2. Przemiany topografii okolic Rudnika między XVI a XIX wiekiem

Topografia okolic Rudnika w drugiej połowie XVI wieku, tj. w okresie lokacji miasta, różniła się znacznie od współczesnej. Dotyczy to przede wszystkim stosunków hydrograficznych a zwłaszcza przebiegu koryt rzecznych Sanu, Rudni i Stróżanki, w mniejszym stopniu zasięgów lasów. Wiadome jest, że koryto Sanu wykazywało w przeszłości duże migracje w obrębie dna doliny. W średniowieczu San płynął stosunkowo wąskim (do ok. 50 m szerokości) korytem z niewielkimi meandrami, przy czym jego poziom znajdował się co najmniej kilka metrów niżej niż obecnie. Od połowy wieku XIV w związku ze wzrostem wilgotności klimatu poziom wód w rzekach zaczął się podnosić zaś zakola rzeczne przesuwały się i „migrowały” aktywniej, przez co wzrosło m.in. zagrożenie powodziowe. Konsekwencją była częsta zmiana przebiegu koryt rzecznych, których pozostałością w przypadku większych rzek są czytelne do chwili obecnej „sierpowate” starorzecza. W wieku XVII i XVIII, w okresie maksimum tzw. małej epoki lodowej, koryto meandrowe Sanu przekształciło się w roztokowe, charakterystyczne dla naszych czasów – szerokie, z łagodnymi długimi zakolami i odnogami rozdzielonymi piaszczystymi wyspami. Podobna sytuacja miała miejsce również w przypadku Wisły (por. Chłapowski 1993; Maruszczak 1999; 2004). Jak duże zmiany przebiegu koryta Sanu miały miejsce między schyłkiem średniowiecza a czasami nowożytnymi świadczy to, że w XVI–XVII wieku ujście Sanu do Wisły znajdowało się prawie naprzeciw Sandomierza, z kolei w okolicach Zaleszan jego koryto przebiegało kilka kilometrów dalej na północ niż obecnie, zaś Wrzawy, obecnie leżące po jego lewej stronie, znajdowały się na prawym brzegu rzeki (Seniuk 1993, 59). Różniący się od obecnego przebieg koryta Sanu przedstawiają nie tylko mapy z końca XVIII wieku, np. Rizzi-Zannoniego z 1772, von Miega z lat 1779–1782, czy Liesganiga z 1790 r. (ryc. 1–5), ale można go odczytać również z XIX wiecznych planów katastralnych. Zaznaczone na tych ostatnich granice pól, a także ich nazwy lokalne wyraźnie pokazują zasięg i przebieg dawnych starorzeczy Sanu.

Porównanie opisu granic Rudnika zawartego w dokumencie z 1598 roku (Akta Miasta 1566–1950, 23–28; Akta Miasta 1566–1950, 13–20) z lokalnymi nazwami z planów katastralnych z lat 1853 i 1909 wskazuje, że w drugiej połowie XVI i w XVII wieku San płynął co najmniej jeden kilometr dalej w kierunku wschodnim niż współcześnie, pozostawiając m.in. teren Kępy Rudnickiej, zwanej wówczas Ortowym Kolanem, po swej lewej stronie (ryc. 6). Znaczne odsunięcie koryta Sanu od miasta w XVI i XVII wieku potwierdza

też lokalizacja spichrzy miejskich, które znajdowały się już na gruntach Kopek, w sąsiedztwie przewozu do Bielin. Przesunięcie się koryta Sanu i odcięcie Kępy Rudnickiej musiało nastąpić jeszcze przed końcem XVIII wieku, gdyż na tzw. mapie Miega znajduje się ona już na prawym brzegu rzeki, z kolei z 1848 roku mamy informacje o sypaniu wałów mających zabezpieczać miasto przed ewentualną powodzią wskutek zbliżenia się koryta rzeki do zabudowań (Florek 1991, 40). Wały te, nie zachowały się do naszych czasów, a ich jedynym śladem są nazwy: ulica Wałowa, niegdyś zwana „Nadwalną” oraz „Zawale” – pola między nią a obecnym korytem Sanu.

Pozostałościami mających miejsce w różnych okresach zmian przebiegu meandrującego koryta Sanu są wymieniane w dokumentach z XVI i XVII wieku wypełnione wodą starorzecza, nazywane zazwyczaj jeziorami znajdujące się w obrębie niższych teras holoceniskich: Jezioro Orzechowe, Jezioro Napępie, Jezioro Czarne, Jezioro Stary Przewóz, Zgniłe Jezioro, Śmierdzące Jezioro (Akta Parafii 1585–1756, 3; 23–38; Akta Parafii 1748–1792, 10–11; Akta Miasta R 1566–1950, 13–20). Między XVIII a XX wiekiem starorzecza te w większości zanikły wskutek samoistnego wypełniania się osadami organogenicznymi i powodziowymi, niektóre z mniejszych zostały też celowo zasypane. Ich lokalizację można częściowo zrekonstruować na podstawie XIX wiecznych planów katastralnych, map współczesnych i funkcjonujących jeszcze nazw miejscowych.

Szczegółowa analiza źródeł kartograficznych wskazuje też na inny niż współcześnie, bieg rzek Stróżanki i Rudni. Na wszystkich mapach z przed połowy XIX wieku Stróżanka jest większą, a przede wszystkim dłuższą rzeką niż Rudnia, a więc odwrotnie niż obecnie (por. ryc. 1–5). Wydaje się, że mapy z końca XVIII wieku prawidłowo oddają wielkość i bieg obu rzek w tym okresie. Stróżanka wypływała z Płaskowyżu Kolbuszowskiego w okolicach Kamienia i płynęła na północ, przyjmując po drodze dopływy: lewostronny – rzeczkę Głęboka (stąd czasami występująca obocznie dla Rudni nawa Głęboka), i prawostronny – ciek odwadniający podmokłe tereny wokół Łętowni. Płynąc dalej na północ przyjmowała dwa kolejne ciekі leśne, jeden uchodzący do niej z prawej strony, na wysokości Nadleśnictwa Rudnik, drugi, z lewej strony, bezpośrednio na północ od Dolin. Po przyjęciu tego ostatniego, Stróżanka płynęła jeszcze ok. 2 km dalej w kierunku północnym, aby następnie, opuściwszy terasę plejstoceniską, rozdzielić się na co najmniej dwie odnogi wykorzystujące częściowo obniżenia po dawnych korytach Sanu, zaś po ich ponownym połączeniu wpadała w Przędzelu do Sanu. Natomiast Rudnia powstawała z niewielkich leśnych cieków odwadniających podnóże Płaskowyżu Kolbuszowskiego na północ od Łętowni. Potwierdza to lokalizacja źródeł Rudni we wspomnianym wyżej dokumencie z 1598 roku opisującym granice Rudnika (Akta Miasta 1566–1950, 23–28), zgodnie z którym wypływała ona wówczas z Siennego Ługu znajdującego się na pograniczu terenów należących do miasta. Następnie Rudnia płynęła w kierunku północnym przez tereny należące do miasta (powstały tu na niej dwa stawy), otaczała łagodnym łukiem cypel terasy plejstoceniskiej, gdzie obecnie stoi kościół parafialny

a pierwotnie znajdowała się siedziba właścicieli dóbr rudnickich, i po przyjęciu z prawej strony niewielkiego cieką płynącego od strony Kopek, uchodziła do Sanu na północny wschód od miasta.

Przedstawiony wyżej zrekonstruowany bieg Stróżanki w XVI–XVIII wieku na odcinku od źródeł do obecnych zabudowań Nadleśnictwa przy ul. Rzeszowskiej pokrywa się z obecnym biegiem Rudni, natomiast zrekonstruowany bieg Rudni pokrywa się z obecnym Potokiem Niedźwiedz, zwanym też Rudą, na odcinku od źródeł do obecnego połączenia się z Rudnią. Wyjaśnienia różnic w przebiegu obu rzek należy szukać w prowadzonych w pierwszej połowie XIX wieku regulacjach koryt rzecznych i melioracjach terenów leśnych, które spowodowały obniżenie poziomu wód gruntowych, a w konsekwencji również poziomu wód w rzekach, co z kolei doprowadziło m.in. do unieruchomienia stojących na Rudni młynów i tartaków. Aby zaradzić tej sytuacji przekopano kanał między Stróżanką a Rudnią, zaczynający się w sąsiedztwie Nadleśnictwa i biegnący wzdłuż obecnej ulicy Rzeszowskiej, który połączył obie rzeki, a jednocześnie zasypano odcinek koryta Stróżanki na północ od Nadleśnictwa. W ten sposób Stróżanka, której wody zostały skierowane do Rudni została zdegenerowana do swojego dotychczasowego lewego dopływu płynącego od strony Dolin, natomiast z połączenia jej górnego i środkowego odcinka oraz dolnego odcinka Rudni powstał znany obecnie bieg tej ostatniej rzeki.

Poza Stróżanką i Rudnią, na terenie miasta i jego okolicy znajdowało się w również wiele niewielkich cieków, nazwy niektórych z nich wymieniają XVI i XVII wieczne źródła: Piskorowe Olszyny, Głębokie Olszyny. Cieki te zanikły wskutek prowadzonych w XIX wieku melioracji, które spowodowały obniżenie poziomu wód gruntowych. Ich pozostałością są płytkie, suche lub lekko podmokłe, wypełnione spierzchnionymi torfami dolinki zwane lokalnie „rzyczkami”.

3. Układ przestrzenny Rudnika w XVI–XVIII wieku.

Zagadnienie lokalizacji kościoła parafialnego i synagogi

Rudnik został założony w miejscu z natury obronnym, na czymś w rodzaju płaskiego cypla utworzonego przez doliny Sanu i Rudni. Dodatkowymi naturalnymi elementami obronnymi były od strony północnej i wschodniej starorzecza Sanu, zaś od południa dwa stawy, które założono na Rudni. Natomiast od strony zachodniej miasto otaczały zwarte lasy Puszczy Sandomierskiej, a w nich podmokłe obniżenia, bagna i torfowiska. Był to jednocześnie węzeł drożny, gdzie od biegnącego wzdłuż Sanu traktu z Sandomierza przez Nisko, Kopki, Leżajsk, Jarosław, do Przemyśla, odchodziła lokalna droga do przewozu przez San, i dalej, do starego centrum osadniczego w rejonie wsi Bieliny i Tanew. Układ przestrzenny Rudnika, zapewne wytyczony w trakcie ponownej lokacji w 1557 roku stanowił kompromis między chęcią zastosowania regularnej siatki ulic przecinających się pod kątem prostym, zgodnej

z teoretycznymi zasadami rozmierniania miast a koniecznością dostosowania się do zastanej topografii i istniejącego układu drożnego. Miasto od lokacji do zniszczeń z połowy wieku XVII składało się z dwóch członów: miasta właściwego wokół rynku i prawdopodobnie ufortyfikowanego zespołu dworskiego – siedziby właścicieli miasta – obrębie którego znajdował się kościół parafialny, pierwotna kaplica dworska (ryc. 7). Taka wzajemna relacja przestrzenna miasta i siedziby właścicieli może być przypadkowa, ale można ją też traktować jako jedną z pierwszych prób zastosowania wchodzącego akurat w modę, wywodzącego się z Włoch, układu sprzężonego: miasto prywatne – rezydencja właścicieli (por.: Kuśnierz 1984, tam dalsza literatura). Pełnej realizacji tej koncepcji urbanistycznej w Rudniku mogły stanąć na przeszkodzie zmiany właścicieli miasta w okresie bezpośrednio po lokacji oraz ich niewielkie możliwości finansowe w porównaniu np. z Zamoy-skimi, czy Sieniawskimi.

Centrum miasta lokacyjnego stanowił w przybliżeniu kwadratowy rynek o boku ok. 140 m (3 sznury), swą północną pierzeją oparty o trakt Sandomierz–Leżajsk, z ratuszem pośrodku (ryc. 8B). Początkowo zapewne rozmierniono jedynie rynek i cztery bloki przyrynkowe. Działki siedliskowe w obrębie rynku miały mieć w założeniu wymiary 25 x 75 łokci, tj. ok. 15 x 45 m, co jest wielkością typową dla nowożytnych miast Małopolski (por. Kuśnierz 1984, 84 nn.). Jednak rzeczywista ich wielkość, zwłaszcza w południowym bloku zabudowy przyrynkowej odbiega od teoretycznego modelu, co wynikało z konieczności dostosowania się do topografii terenu. Z kolei inne nieco wymiary działek w pierzei zachodniej rynku i regularny układ zabudowy bloków pozarynkowych na zachód od niego to efekt ponownego rozmiernienia tej części miasta po zniszczeniach wielkim pożarem w 1896 roku.

Analiza katastralnego planu miasta z 1853 roku wskazuje na wyraźną nieregularność w rozmiernieniu południowego bloku przyrynkowego, zwłaszcza jego południowo-zachodniego narożnika, z którego wychodzi niewielka, łukiem biegnąca uliczka, obecnie nie istniejąca. Dochodzi ona do małego, trójkątnego placu znajdującego się na końcu ulicy prowadzącej równoległe do krawędzi skarpy rzeki Rudni (obecna ulica 3. Maja, niegdyś „Nad Stawem”). Z placu tego w kierunku południowo-zachodnim wychodzi trakt w kierunku Jeżowego (obecna ulica Rzeszowska) oraz prostopadła do południowej pierzei rynku uliczka przecinająca południowy blok przyrynkowy, obecnie stanowiąca początkową część ulicy Rzeszowskiej. Przebieg wspomnianej, obecnie nie istniejącej, biegnącej łukiem uliczki sugeruje, że pierwotnie musiała ona coś okrążyć. Z kolei fakt, że zaznaczona na planie uliczka, będąca w tej chwili początkowym odcinkiem ulicy Rzeszowskiej, nie wychodzi z narożnika rynku jak pozostałe, lecz prowadzi między skrajną, zachodnią działką bloku przyrynkowego, wskazuje, że została ona przebita wtórnie (ryc. 9).

Porównanie układu przestrzennego Rudnika z planami innych miast prywatnych lokowanych w XVI i XVII wieku w województwie sandomierskim (np. Tarłów, Ulanów, Lasocin, Gliniany) sugeruje, że w południowo-za-

chodnim narożniku rynku rudnickiego powinien znajdować się plac z kościołem parafialnym. Interesujące jest zwłaszcza porównanie planu Rudnika z planem położonego u ujścia Tanwi do Sanu Ulanowa (ryc. 8), założonego w 1616 roku przez Stanisława Ulińskiego, a więc przedstawiciela rodziny, w posiadaniu której znajdował się wówczas Rudnik (por. Kuśnierz 1993, 52). W obu przypadkach zarówno wymiary rynku, działek, układ ulic są niemal identyczne. W południowo-zachodnim narożniku rynku w Ulanowie znajduje się plac z kościołem parafialnym, który obiega łukiem prowadząca na tyłach rynku uliczka. Jego usytuowanie w obrębie rynku, wymiary oraz istnienie owej okrężającej uliczki ściśle odpowiada temu co można zaobserwować na planie katastralnym Rudnika z 1853 roku. Wszystko to pozwala na wysunięcie hipotezy, że rozmierzając rynek, bloki i działki przyrynkowe w Rudniku, pozostawiono w jego południowo zachodnim narożniku plac, gdzie w przyszłości miał stanąć kościół parafialny. Do jego wzniesienia jednak nie doszło, zapewne z powodu ograniczonych możliwości finansowych zarówno mieszczan, jak też właścicieli Rudnika, o czym świadczą również późniejsze kłopoty z utrzymaniem parafii. Gdy w roku 1585 zdecydowano się na erygowanie parafii dla miasta, wcześniej należącego do parafii w Kopkach, ówczesna właścicielka dóbr rudnickich, Anna z Lipnika Kormanicka przekazała na kościół parafialny wzniesioną kilka lat wcześniej, w 1581 roku prywatną kaplicę dworską pw. św. Trójcy usytuowaną w obrębie położonego na południowy wschód od rynku, przy trakcie do Leżajska, zespołu dworskiego (Florek 1993, 15). Nie wykorzystany plac pod kościół z czasem zabudowano, a po pożarze miasta w 1896 roku, gdy rozmierzano na nowo jego najbardziej zniszczoną zachodnią część, ową łukiem biegnącą uliczkę, jako niepotrzebną, zlikwidowano.

Jak wspomniano wyżej, na kościół parafialny dla Rudnika przeznaczona została wybudowana w 1581 roku w obrębie zespołu dworskiego właścicieli miasta (por. dalej) drewniana kaplica pod wezwaniem św. Trójcy. W przeciwieństwie do zabudowań dworskich nie została ona zniszczona w czasie „potopu” w latach 1655–1656. Jednak wizytacje biskupie z lat 1727 i 1738 opisują bardzo zły stan budynku kościoła: [...] *podłoga i sufit z desek połamane [...], ścianę zachodnią należy wyprostować by nie popadła w większą ruinę [...] należy pomyśleć o naprawie kościoła w całości* (Wizytacja 1727, 41); *Kościół drewniany [...] w wielu miejscach dziurawy, zakrystia stara drewniana zgniła [...] dzwonnica bardzo starej struktury, pokryta deskami, dach i obicia zniszczone* (Wizytacja 1738, 281–289). Krótco przed 1764 rokiem kościół został częściowo naprawiony, m.in. drewniane ściany zostały ściągnięte metalowymi klamrami i wyprostowane (Wizytacja 1765, 53), niewiele to jednak musiało pomóc skoro *ze względu na wielkie zniszczenie kościoła* kolejny właściciel miasta, Jan Chryzostom Grabiński, ufundował w roku 1791 nowy, także drewniany, który stanął w miejscu starego (Słownik 1888, 933). W cztery lata później, w 1775 roku, na peryferiach miasta, przy drodze do Leżajska założono nowy cmentarz parafialny likwidując jednocześnie dotychczasowy przykościelny. Drewniany kościół p.w. św. Trójcy uległ spaleni

ostrzału artyleryjskiego w 1914 roku. Obecny murowany wzniesiono w latach 1927–1928.

Katarzyna Ulińska w dokumencie z 1598 roku potwierdzającym nadania i przywileje dla miasta wprowadziła ograniczenia w osiedlaniu się w nim ludności żydowskiej (AMR II, 13–20; APR I, 23–28). Nie przeszkodziło to jednak w jej napływie. Jeszcze przed połową XVII wieku Żydzi wystawili przy trakcie do Leżajska, na wschód od rynku, między nim a kościołem parafialnym (przy obecnej ulicy Mickiewicza), drewnianą synagogę, a w jej sąsiedztwie założyli cmentarz. Cmentarz ten jest zaznaczony jeszcze na planie katastralnym z 1853 roku. Taka jego lokalizacja, biorąc pod uwagę rygorystyczne przepisy dotyczące sytuowania cmentarzy żydowskich (por. Muszyński 1991, 169–170), wskazuje pośrednio, że był to teren wówczas nie zabudowany, a zabudowa miejska ograniczała się do bloków przyrynkowych. Ponieważ synagoga znajdowała się blisko kościoła i modlitwy i śpiewy Żydów były w nim słyszane, co przeszkadzało mieszkańcom katolickim a zwłaszcza proboszczowi, na wniosek plebana Sobolewskiego biskup krakowski Stanisław Kostka Załuski w 1756 roku nakazał Żydom rudnickim budowę nowej, z zastrzeżeniem, że powinna się ona znajdować dalej od kościoła i nie przy głównej ulicy (Wizytacja 1738, 286). Ostatecznie synagoga stanęła na tyłach północnej pierzei rynku, przy obecnej ulicy Wałowej, zaś nowy cmentarz żydowski usytuowano na peryferiach zabudowy miejskiej, przy drodze do Dolin. Stary cmentarz, zapewne już nieużytkowany, istniał jeszcze w połowie XIX wieku, co potwierdza plan katastralny z 1853 roku. Fragmenty pochodzących z niego macew, złożone wzdłuż granicy zajmowanej pierwotnie przez cmentarz działki od strony ulicy Koszykowej, można było oglądać jeszcze w początkach lat 80. XX wieku.

4. Siedziby właścicieli miasta w XVI–XIX wieku

Na wschód od rynku, na cyplu utworzonym przez krawędź plejstocénskiej terasy Sanu i koryto Rudni do połowy XVII wieku znajdowała się siedziba kolejnych właścicieli miasta: Lipnickich, Kormanickich i Ulińskich. Nie wiemy, czy powstała ona jednocześnie z lokacją miasta, czy istniała wcześniej. Brak bezpośrednich informacji na temat jej wyglądu. Użycie przez Andreasa Cellariusza określenia *arx*, *arcis* w stosunku do dworu w Rudniku (Cellarius 1659, 181) a w okresie późniejszym nazywanie miejsca gdzie stał *zamczyskiem* – po raz pierwszy w 1682 roku (Akta Miasta 1566–1950, 277), wskazuje na jego obronny charakter. Wydaje się, że obronność ta wynikała przede wszystkim z lokalizacji: od południa i wschodu dostęp do zespołu dworskiego utrudniała Rudnia z istniejącymi na niej stawami, od północy podmokłe tereny w dolinie Sanu, oraz z faktu, że dwór, jako jedyny wówczas budynek w Rudniku, był prawdopodobnie murowany. Cały zespół dworski był z pewnością ogrodzony, nie można wykluczyć, że od strony zachodniej, a więc od zabudowań miasta, skąd dostęp był najłatwiejszy, były to bardziej solidne

fortyfikacje w postaci wału bądź palisady (Florek 1995, 15). Mogły być one podobne do wału odcinkowego, jaki jeszcze do niedawna (został zniszczony w latach 90. XX wieku) znajdował się przy dworze w Zarzeczcu, odległym kilkanaście kilometrów od Rudnika (por.: Kunysz 1968, 85). Z informacji o zasypanych piwnicach i bliżej nieokreślonych murach kamiennych mających się znajdować na zachód od kościoła, między nim a ulicą Sanową można domniemywać, że dwór był podpiwniczony (por.: Florek 1995, 15 i przypis 16). Nie można wykluczyć, że mógł mieć formę niskiej wieży mieszkalnej, a więc podobną jak dwór w położonych po drugiej stronie Sanu Bielinach, również pochodzący z XVI wieku. Wieżowe dwory rycerskie (szlacheckie) były dość popularne u schyłku średniowiecza i w okresie wczesnonowożytnym na terenie Ziemi Sandomierskiej. Obok dworu w Bielinach można tu wymienić np. dwór Ossolińskich a potem Tarnowskich w Dzikowie (Florek 1992c; 1996), „kamienicę” w Ublinku, wieżę w Tudorowie (Florek 1992a), czy też ostatnio odkryty budynek wieżowy na folwarku Krakówka w Sandomierzu (Florek, Polanowski 2002). Obok dworu znajdowały się inne budynki mieszkalne i gospodarcze. Jeden z nich, zwany „Masztarnią” został w 1606 roku przez Katarzynę Ulińską, ówczesną właścicielkę miasta, przeznaczony na mieszkanie dla organisty, ten jednak odmówił zamieszkania w nim z powodu jego złego stanu (Akta Parafii 1585–1756, 9; Akta Parafii 1748–1792, 17–18). W 1581 roku Anna z Lipnika Kormanicka obok dworu postawiła kaplicę p.w. św. Trójcy, konsekrowaną w 1583 roku przez biskupa lwowskiego Jana Dymitra Solikowskiego, od 1585 roku pełniącą funkcję kościoła parafialnego (por. wyżej). Fakt ten miał znaczące konsekwencje, gdyż w krótkim czasie w obrębie zespołu dworskiego obok dawnej kaplicy a teraz kościoła parafialnego, stanęły wolnostojąca dzwonnica, budynki z mieszkaniami dla proboszcza, wikarych i organisty, szkoła parafialna, szpital (przytułek) dla ubogich, a także założono cmentarz. W ten sposób zespół dworski zmienił całkowicie swój charakter.

Ciągle zmiany właścicieli dóbr rudnickich, którzy ponadto większość czasu przebywali poza nimi, brak zainteresowania z ich strony zarówno miastem, jak i dworem (por. Florek 1995, 16–21), spowodował powolną dewastację zespołu dworskiego w ciągu pierwszej połowy XVII wieku. Sam budynek dworu w roku 1656 musiał już nie nadawać się do zamieszkania, skoro przejeżdżający przez Rudnik król szwedzki Karol Gustaw zatrzymał się nie w nim, ale na stojącej obok plebanii (Święcki 1828, 172). W kilkadziesiąt lat później budynki dworskie zostały rozebrane, a plac gdzie stały, określony jako *zamczysko* został przeznaczony pod zabudowę na potrzeby mieszkańców miasta (Akta Parafii 1585–1756, 277). Ponieważ jednak jakieś miejsce, gdzie właściciele dóbr rudnickich mogli by się zatrzymać lub dłużej zamieszkać było potrzebne, prawdopodobnie jeszcze pod koniec XVII wieku bądź na początku wieku XVIII, z pewnością przed 1719 rokiem, wybudowany został na ich potrzeby drewniany dwór we wsi Łętownia, kilkanaście kilometrów od Rudnika. Miało to miejsce w czasie, gdy właścicielami miasta byli Aleksander Adam Drzewicki, podkomorzy lubelski (zmarły w 1711 roku) lub

jego córka Konstancja, żona Józefa Sołtyka, kasztelana lubelskiego (Florek 1995, 18–19). Sądząc po zachowanych, chociaż już słabo czytelnych w terenie, pozostałościach nasypów ziemnych, był on prawdopodobnie otoczony jakimś rodzajem fortyfikacji ziemnych. Przed końcem XVIII wieku, w bliżej nie ustalonych okolicznościach, siedziba właścicieli dóbr rudnickich została przeniesiona do wsi Kopki. Nowy dwór postawiono na pograniczu z gruntami Rudnika, w sąsiedztwie miejsca, gdzie od traktu do Leżajska odchodziła droga do przewozu przez San do Bielin. Jest on zaznaczony na tzw. mapie Miega z lat 1779–1782 i opisany jako *Edelhof* a więc „dwór szlachecki”. Prawdopodobnie budowa nowego dworu miała miejsce za czasów Franciszka Potockiego bądź jego brata Wincentego Potockiego, właścicieli dóbr rudnickich do 1781 roku. Dwór ten, otoczony parkiem krajobrazowym, przebudowany w połowie XIX wieku przez rodzinę Hompeschów, kolejnych właścicieli miasta, po zniszczeniach w czasie I wojny odbudowany został w latach 20. XX wieku w stylu barokowo-klasycystycznym przez Hieronima Tarnowskiego.

Zakończenie

Rudnik nad Sanem jest przykładem jednej z pierwszych na obszarze Ziemi Sandomierskiej prywatnych lokacji miasta, które miało stać się centrum administracyjnym i gospodarczym niewielkiego klucza majątkowego składającego się z kilku okolicznych wsi a jednocześnie – z racji położenia przy trakcie Sandomierz–Przemyśl i nad spławnym Sanem mogło uczestniczyć w handlu ponadlokalnym. Do założeń tych dostosowano jego wielkość i układ przestrzenny będący jedną z pierwszych na tych terenach prób zastosowania renesansowej koncepcji miasta prywatnego zespoleonego z siedzibą właścicieli. Na pełną realizację tej koncepcji jak również zgodny z początkowymi oczekiwaniami rozwój miasta nie pozwoliły częste zmiany właścicieli dóbr rudnickich, ich ograniczone możliwości finansowe, konkurencja ze strony innych, sukcesywnie zakładanych nad Sanem miast prywatnych, w tym najbliższych – Ulanowa i Krzeszowa, a w końcu wydarzenia wojenne połowy wieku XVII i wywołany nimi kryzys gospodarczy. Wszystkie te czynniki znalazły swoje odbicie również w przekształceniach przestrzennych i zabudowie miasta, w tym m.in. nie zrealizowaniu budowy kościoła parafialnego w narożniku rynku i upadku, a potem likwidacji i przeniesieniu poza Rudnik siedziby właścicieli dóbr rudnickich. Wygląd Rudnika przed końcem XIX wieku najlepiej oddaje jego charakterystyka zawarta w notatce „Obrazek znad Sanu” ze 148 numeru „Czasu” z 1855 roku: *....miasteczko biedne, mieszkańcy biedni, kościółek drewniany lichy, bożnica żydowska także drewniana, ale gmina cała bogata w wiarę i zakon.*

Zaprezentowane wyżej rozważania dotyczące układu przestrzennego Rudnika i lokalizacji najważniejszych obiektów oparte są na informacjach zawartych w źródłach pisanych i kartograficznych, w przypadku tych ostatnich, w powiązaniu z analizą współczesnej topografii okolic miasta. Weryfi-

kacja zawartych w nich wniosków jest możliwa w oparciu o badania archeologiczne. Ich podjęcie wydaje się możliwe i celowe w przypadku miejsca, gdzie znajdowała się pierwsza siedziba właścicieli miasta, a więc w otoczeniu kościoła parafialnego. Wskazane jest też objęcie rozpoznaniem archeologiczno-architektonicznym budynku dworu rudnickiego. Na swojego odkrywcę czeka też domniemany wczesnośredniowieczny obiekt strażniczo-obronny jaki prawdopodobnie znajdował się o okolicach Stróży.

